

הנסיעה לטשקנט ולקוקנד

יציאתנו לטשקנט תוכננה למחצית השניה של חודש מאי 1955. ממש ערב צאתנו טילפנתי פעם נוספת לחכמוב, שצריך היה לצאת אף הוא לטשקנט. והנה מודיע לי חכמוב שלרגל תקלה פתאומית במקום עבודתו, לא יוכל לצאת. לחילופין קיבלתי ממנו כתובות בטשקנט וקוקנד. מכיוון שרכשנו כבר כרטיסים, לא היה מקום לשינויים. יצאנו בלעדיו. הצבנו לעצמנו שלוש מטרות: ללמוד את אשר ניתן ללמוד על חיי היהודים בחבל ארץ נידח זה; להביא את בשורת הארץ ליהודים רבים ולעודד רוחם ולנסות לקשור קשרים קבועים יותר עם יהודים.

שישה ימים תמימים בילינו, אני ומשה קהת, בטשקנט. אחר-כך חזר משה למוסקבה ואני המשכתי לקובד לשלושה ימים נוספים.

הסגל הדיפלומטי הירבה בדרך כלל לבקר בטשקנט. השלטונות במוסקבה ראו בריפובליקה האוזבקית "חלון ראווה" לתצוגת הפיתוח והקידמה של ברית-המועצות במרכז היבשת. משלחות של מדינות מהמזרח הירבו לבקר כאן כדי לעמוד על מידת ההצלחה של המשטר בקידום עם שפיגר בעבר הלא-רחוק, ועתה איכלס רפובליקה, שיחסית למדינות אחרות שיגשגה מבחינה כלכלית ופיתחה תרבות לאומית אוזבקית. לכן, ביקורנו לא היה דבר יוצא מגדר הרגיל. אני העמדתי פני מתעניין בחקלאות - תנאי הטבע היו דומים לאלה שבארצנו- וביקשתי לבקר במשק שיתופי. הביקור מבחינה זאת היה באמת מעניין ומאלף. בהיותי בקובד שכרתי מונית ויצאתי מחוץ לעיר, לסיור בשדות לאורך תעלת ההשקיה המפורסמת וגם שוחחתי עם העובדים. פעמיים, אגב, שמעתי הערות מחמיאות של הפתעה על "התעניינותו של יהודי" בחקלאות ממש ובקיאאותו בשאלות מעשיות של עבודת האדמה. גם בטשקנט וגם בקוקנד היינו תיירים של ממש וסיירנו בערים אלה בסיוע החברה לתיירות ואף בלעדיה במקומות המקובלים לתיירים.

בטשקנט נתקלנו במעקב חמור ממש מן הרגע הראשון. בצאתנו מהמלון בדרך למשרדי חברת התיירות, הצלחתי לזהות את העוקב הראשון ומאז לא עזבונו. "עבדו" עלינו חמישה, שהספקנו לזהות את פניהם. הם השתמשו במכוניות, ולעתים אפילו סעדו "איתנו" במסעדות. עובדה זאת קבעה את התנהגותנו. היה ברור לנו שלא נצליח לקיים הרבה פגישות סודיות מבלי להתגלות. החלטנו להתרכז בחיפושי מגע "מקרי" קצר וחטוף, עם מספר יהודים רב ככל האפשר, וכן במגע עם יהודים מסביב לבתי-כנסת, מגע שהוא גלוי למעשה ונושא בחלקו אופי רשמי. במקום נידח זה חשוב היה שציבור רחב יתוודע לביקורנו. חיפשנו דרכים לשוות לשיחותינו ה"מקריות" אופי "אקראי" ובעשותנו כן חושבני ששתינו גזוז יותר מאשר אי-פעם בימי חמסין קשה בארץ. נעלינו היו מצוחצחות ומבריקות תמיד, שכן

בעיר המאובקת צהצוח נעליים הוא עניין שבשגרה, ודאגנו לעשות זאת רק אצל מצחצחי נעליים יהודיים. בחנויות רכשעו פריטים שונים רק כתואנה למפגש עם המוכרים שנראו לנו יהודים. יכולנו להניח שבדיווח הק.ג.ב. על ביקורנו בטשקנט יסופר בוודאי על ריבוי שיחות שקיימנו עם אזרחים בחנויות ועם עוברי דרך. אך היינו מוכנים לקחת את הסיכון על עצמנו. האוכלוסייה המקומית באוזבקיסטן היא ברובה המכריע אוזבקית. הרוסים הם מיעוט וכמותם מצויים שם מיעוטים מזרחיים שונים שאוכלוסייהן מתגוררים בעיקר בטשקנט, אך גם בערי השדה. ברחובות ניתן לשמוע בליל של שפות.

בטשקנט עצמה חיו כ-80-60 אלף יהודים ואולי יותר. במספר זה נקבו רוב היהודים שם. משמע שהיהודים היוו כ-80 אחוזים מאוכלוסיית העיר. אלפי יהודים חיו ב-7-6 הערים הגדולות יותר מבין ערי השדה.

היהודים נחלקו לשתי קבוצות עיקריות - יהודים בוכרים ויהודי ברית-המועצות האירופית. מספר היהודים הבוכרים היה קטן יותר בטשקנט ואילו בערי השדה מספרם היה רב ממספר "האשכנזים". יש להניח, שבאוזבקיסטן כולה מספר היהודים הבוכרים היה פחות או יותר שווה למספר היהודים יוצאי אירופה. המגע בין שתי העדות היה חלש, והן ניהלו את חיי היום-יום מבחינה חברתית בנפרד. גם בין הקהילות הדתיות לא היה כל מגע קרוב. את החכם פרץ, האיש שהיה מכובד ומקובל בקהילת היהודים הבוכרים, שליווני אל בית-כנסת של האשכנזים, איש לא הכיר שם והיה עלי להציגו בפני ראשי הקהילה. הניכור בין שתי העדות היה רב.

רמת ההשכלה של היהודים הבוכרים לא היתה, בדרך-כלל, גבוהה. אמנם היו ביניהם יודעי תורה ודוברי עברית מבני הדור הישן והיו גם צעירים שרכשו השכלה של ברית-המועצות האירופית, אבל רובם היו אנשים פשוטים. לעומת זאת מצבם הכלכלי היה לגמרי לא רע והם תפשו משרות טובות יותר או עסקו במסחר.

בקרב היהודים הבוכרים בלטו הספרים, הסנדלרים ומצחצחי הנעליים - כמעט מקצוע "מונופוליסטי" יהודי. צעירים רבים עבדו כנהגים. נהגי מוניות ונהגים שעסקו ללא רשיון בהסעת אנשים, דבר שהיה נפוץ בטשקנט. רבים גרו עדיין בעיר העתיקה, עיר מזרחית טיפוסית, על רחובותיה וסימטאותיה המפותלים, בתי-חומר נטולי החלונות לכיוון הרחוב, וחצרות מסוגרות.

רבים מבין היהודים הבוכרים היו דתיים ושומרי מסורת וגם בני הדור הצעיר דבקו במסורת בית-אבא, ולבם הלך שבי אחר המנהגים וההווי המיוחדים לעדה, אף כי לא היו דתיים ממש. יהודי בוכרה דיברו ביניהם בשפתם, שלה ניב פרסי מיוחד. הצעירים שרחקו מבית הוריהם, וקיבלו השכלה אירופית גבוהה, ואף נימנו על נאמני המשטר, גם הם הקפידו על הלשון המקורית. היהודים היותר קשישים כתבו את שפתם באותיות עבריות, אך את הכתב העברי ידעו אך מעטים מקרב הצעירים.

קהילות דתיות היו לעדה הבוכרית בכמה ערים. בטשקנט היו להם שני בתי-כנסת, אך בית-הכנסת הגדול דווקא היה בקוקבד. לקהילות היו רבנים, שוחטים וכלי קודש אחרים.

מספר נשואי התערובת בעדה היה נמוך מאוד. על מנהג ברית מילה שמרו בכל המשפחות ואפילו גיטין נהגו לערוך כדת וכדין במקביל להליך הרשמי במוסד הממשלתי. אנו הישראלים התרשמנו שעדה זו עלתה על חלקים רבים מבני עמנו בברית-המועצות בטוהר מידותיה ובדבקותה במסורת ישראל ובשמירת הרגש הלאומי, הגם שלא הצטיינה ברמתה התרבותית.

בטשקנט מצאנו קהילה בוכרית מאורגנת למופת. לקהילה היה יושב-ראש, איש פשוט, מצחצח נעליים; רב - ששפת העדה היתה שגורה בפיו, לא היה דובר עברית או רוסית; ממונה מטעם - אדם לא-סימפטי שהקריין "בעל-בתיות" בבית-הכנסת; שוחט - יודע תורה ועברית שעורר רושם טוב. ומעל כולם החכם פרץ - אישיות מיוחדת במינה, שהיה היועץ והמדריך הרוחני של קהילת טשקנט ושל קהילות ערי שדה.

גם בקוקנד מצאנו רב ויושב ראש. סיפרו לנו שהמצב דומה גם בקהילות אחרות. לדברי ראשי הקהילות, התייחס המשטר באותם ימים ברוחב לב לצרכי הדת: שחיטת עופות, אפשרות של שחיטת בקר, ואספקת מצות לפסח. ככלל התייחסו השלטונות בסובלנות לאוכלוסייה כולה, שרובה התאפיינה בשמירת דת האיסלם. ולכן גם היהודים זכו ליחס טוב יותר בענייני דת, שלא כמו ברוסיה ובאוקראינה. גם בדרכוניהם של יהודי בוכרה היה ציון הלאומיות שונה במקצת מאשר בריפובליקות אחרות. "יהודי-יליד" היה כתוב ולא רק "יהודי". רוצה לומר שאמנם יהודים הם - אך עם "זכויות" של ילידים.

תגובת המקומיים על הפגישה הראשונה עם ישראלים היתה מרגשת. הוצגנו כ"אנשי ירושלים" ומארחינו התייחסו בחרדת קודש לכל מה שנקשר לארץ-ישראל. במפגש בלט מאוד הרקע המסורתי דתי. ורק הדור הצעיר תירגם את הדברים ל"שפה חדשה": געגועים לעצמאות יהודית, על כל המשתמע מכך.

בתמימותם האופיינית לא חששו יהודי בוכרה לשוחח אתנו. ואם היה קיים חשש הוא נבע רק מן האפשרות שמא יש בקרבנו מתחזים, שכן קשה היה להם לעכל את העובדה שבאופן חופשי יופיעו ישראלים במחיצתם... ש"אנשי ירושלים" יופיעו פתאום בחוצותיה של טשקנט! ההרכב של העדה האשכנזית היה מעורב מאוד. היו מהם תושבי המקום מזה שנים; היו בהם יוצאי ברית-המועצות האירופית ויוצאי בסרביה והבלטיקום שהגיעו לשם בשנות מלחמת העולם השנייה ונשארו. כמו כן היו יוצאי ברית-המועצות האירופית שהגיעו לטשקנט בתקופות שונות, לאו-דווקא כפליטי מלחמה. בין יוצאי ברית-המועצות האירופית היה אחוז גבוה מאוקראינה. רב היה מספרם בעיר טשקנט, אך ניתן היה למצאם גם בערי השדה. הופתענו לשמוע יידיש בחוצות טשקנט. ברחוב, בשוק, בחנות, התנהלו שיחות ביידיש בקול רם. אני ומשה פגשנו בעיר ילד כבן שמונה שפנה, להפתעתנו, אל אמו ביידיש! הסתבר שדווקא בעיר שבה בני ברית-המועצות האירופית הם מיעוט ושולטות בה השפות המזרחיות, אין היהודים מפחדים לדבר ביידיש, והשפה, כך מסתבר, נשמרה יותר מאשר במקומות אחרים בברית המועצות. גם במוסקבה עצמה היו עדיין דוברי יידיש מהדור הישן. אך לעיתים רחוקות שמענו יידיש במקום

ציבורי. לא קל היה לנו להתרגל לרעיון ששני ישראלים מהלכים חופשי ברחוב, משוחחים עברית ואף מנהלים דו-שיח אקראי עם יהודים ליד הקיוסקים ועוד ביידיש. מסתבר שהרגשת העליונות התרבותית שהיתה ליהודים יוצאי ברית-המועצות האירופית כלפי האוזבקים, מנעה התבוללות בקצב ובהיקף שהיה ברוסיה ובאוקראינה.

היהודים האשכנזים עסקו במלאכות האופייניות להם בברית-המועצות האירופית. על שכבת האינטליגנציה נימנו רופאים, פקידים, עובדי תיאטרון, נגני תזמורת וכדומה. אך רובם עסקו בפרנסות הקשורות למסחר ולמקצועות יהודיים טיפוסיים: חייטים, סנדלרים, פחחים... ומשום מה בלטו מאוד היהודים, רובם ישישים ונכים, שמכרו גזוז בקיוסקים. רב היה גם מספר היהודים בחנויות הקטנות ובבתי-המלאכה מסביב לשווקים.

את רובם טילטלה לכאן המלחמה. מבחינת תנאי המקום, קל היה יותר "להסתדר" בחלק זה של האימפריה, שבה השלטון היה פחות מקפיד ומחמיר, ומנגד השוחד היה סגולה בטוחה לפתיחת דלתות ול"הסתדרויות מן הצד".

לא יכולנו להשתחרר מההרגשה של פרובינציה נידחת, למרות גודלה של העיר, ההמולה ושאוֹן הכרך. הרמה התרבותית של יהודים היתה בדרך-כלל נמוכה מזו של יהודי מוסקבה ואודסה. וגם הנתק מישראל ומן היהדות היה רב מאוד. ליהודי טשקנט הפגישה איתנו היתה כעין חלום, ולכן הצמאון לדעת היה גדול. דווקא בחבל ארץ זה, המרוחק כל-כך אפילו במושגי ברית-המועצות הגדולה - היתה לפגישות איתנו השפעה עמוקה יותר שעקבותיה האריכו ימים.

בשיחות שניהלנו צצה ועלתה תמיד השאלה הנצחית: "מה בדבר אנטישמיות?" התשובות היו מגוונות. יוצאי ברית-המועצות האירופית הוגדרו כשונאי ישראל ואילו כלפי האוזבקים

המוסלמים היה יחס של סלחנות. "רק הצעירים החלו כבר ללמוד את המלאכה, וביניהם ישנם כבר שונאי יהודים!" - אמרו לנו. הצעירים - בני דור המהפכה, דור שאך זה יצא מהעבר האפל ועלה על הדרך שהמשרט החדש פתח בפניו, כבר למדו קצת אנטישמיות!

את הכתובות של בתי-הכנסת ביקשנו רשמית בחברת הנסיעות וקיבלנו אותן כעבור יום. בליל שבת באנו לבית-הכנסת של הבוכרים, אך מצאנוהו סגור. מאוחר יותר, בזמן תפילת מעריב, ביקרנו בבית-הכנסת של האשכנזים. בבית-הכנסת נכחו כחמישים-שישים מתפללים, רובם ככולם זקנים ורק נער אחד כבן 13. הכרנו את יושבי-ראש הקהילה, את הרב ואת החזן-ונתקבלנו יפה. בצאתנו, ליוו אותנו ראשי הקהל כיברת דרך ארוכה.

למחרת התפצלנו. משה קהת הלך לבית-הכנסת של האשכנזים ואני לבוכרי. הגעתי בזמן תפילת שחרית. ניגש אלי יהודי והציג את עצמו כממונה מטעם ועדת המדינה לענייני דת. הצגתי את עצמי בפניו, והוא לקח אותי אל מקום מכובד יותר והושיבני בינו לבין זקן שקרא לו "חכם".

"הממונה" דיבר רוסית ואילו הזקן פנה אלי בעברית. לחש עבר בין המתפללים ומבטים ננעצו בי. עם תום תפילת שחרית, קם "הממונה" ופנה אל הקהל בשפתם. יכולתי להבין כמה מילים.

את שמי, ישראל... ירושלים... הזקן שלידי הסביר שהממונה הציגני בפני הקהל ואף אמר שאדבר

אליהם. פניתי ל"ממונה" בכעס ובתוקף והבהרתי לו שלא באתי לנאום: אני יהודי ישראלי המבקר בטשקנט ובאתי לבית-הכנסת בשבת ותו לא! הסיטואציה הפיקנטית שהוזמנתי לנאום לפני קהל יהודי בברית-המועצות, די הצחיקה אותי.

גם החכם פרץ אמר לממונה משהו בתקיפות, והבהיר לקהל המתפללים את אשר אמרתי. מאוחר יותר ניגש אלי "הממונה" ובשם כמה יהודים ביקש לדעת אם אמנם יש לי מסמכים וניירות המוכיחים שאני נמנה על נציגות ישראל. עכשיו כבר הצליח באמת להכעיסני. חזרתי ואמרתי שהנני יהודי ובאתי לבית-הכנסת. משנשאלתי לזהותי-השיבוטי, ומי שרוצה יאמין... החכם פרץ שוב דיבר אל הממונה עד שזה התנצל. "אינו חכם ביותר האיש", לחש באוזני "החכם".

לפני צאתי, ביקרתי גם בבית-הכנסת השני שהיה באותה חצר. בחצר ראיתי קבוצה של יהודים אשכנזים שעמדו בצד ולא העזו להתקרב אלי. רק אחד מהם נכנס לבית-הכנסת. מאוחר יותר נודע לי שהם מחסידי חב"ד המתפללים בבית-הכנסת של הבוכרים. הם עמדו מן הצד מחשש שמא באתי "מטעם"... בשער בירכו אותי ולחצתי עשרות ידיים. יצאתי בליווי החכם פרץ ומספר יהודים. בדרך פגשנו ביהודי שהוצג כיו"ר הקהילה. היה זה יהודי פשוט אשר ידיו היו מלוכלכות במשחת נעליים, עדות למקצועו. הוא שמע על הביקור שלנו ובא לקראתנו. דרך ארוכה הלכו איתי כמה יהודים ואילו החכם פרץ המשיך ללוותנו עד לבית-הכנסת של האשכנזים מהלך ארבעים דקות.

השיחה עם החכם פרץ, יהודי כבן 75 ועירני להפליא, הדהימה אותי. מוצאו מן היהודים ההרריים, שלמד בישיבות וילנה וקובנו. הוא ידע יפה את שפות המזרח- כולל פרסית, טורקית ושפתם של עמי הסביבה. כמו כן הוא ידע היטב רוסית וגרמנית ודיבר עברית עסיסית ועשירה. חכם פרץ היה בעל שכל חריף ומחשבה צלולה. הוא סיפר לי שאיננו דתי אך מקפיד על שמירת המסורת. בעניין וחיבה שאל על ישראל ועל עמה, על חיי המדינה, כלכלתה ותרבותה. שאלותיו היו שאלות של טעם ותפישתו היתה בריאה ויסודית. החכם פרץ סיפר לי על חיי היהודים בבוכרה והקפיד לדבר בזהירות. בהזדמנות אחרת כשראה את משה קהת משוחח עם יהודי הזהיר אותו: "אוזניים יש לכותל", אמר, "ולמה לשוחח על עניינים עצובים כאשר אין בכוחכם לעזור במאומה!"

מפי אחרים למדתי שהחכם פרץ מקובל לא רק בקהילת טשקנט כי אם ברוב הקהילות המקומיות שבחבל ארץ זה.

הזקן הזה עורר בי רגש של הערצה, אך יחד עם זה היה עלי להיזהר. כל יהודי במעמדו עלול להיות יהודי "מטעם", גם אם נטה לבו לארצו ולעמו. לכן עם כל התנגדותי הפנימית לחשדנות מופרזת – נזהרתי.

לבית-הכנסת האשכנזי, שם ביקר משה קהת, הגעתי לקראת סוף התפילה. היינו מאושרים שבשבת אחת הספקנו לבקר את שתי הקהילות, מה עוד שדבר בואנו זכה להד רחב. בשוטטויותינו בחוצות העיר - בשווקים, בפארקים, בתיאטרון - פגשנו ושוחחנו שיחות חטופות עם עשרות יהודים. לדעתי, רב היה ערכן של פגישות אלה. העיר "ידעה" על בואנו והשמועה פשטה מפה לאוזן. עוררנו את ה"רעש" שרצינו בו.

באוירה של תרדמה, של ניתוק, של חוסר ידיעה וקשר - משהו הזדעזע. הכרנו חמישה אחים ואחות קטנה, שמוצאם מבסרביה. בחורים כארזים, שהבכור שבהם כבן 29. כולם דוברי יידיש, בעלי לב יהודי חם ורוח לאומית בריאה. משפחה מלוכדת. שני הבוגרים השתכרו בקושי למחייתם, ועשו מאמצים לאפשר לאחים ולאחות הקטנה ללמוד. היו להם קרובים בארץ. קיבלנו כתובות, שמות ולקחתי תמונה. קבענו דרכי קשר. הם הסכימו שגם שליחים אחרים מטעמנו יבואו איתם במגע לפי סימנים מוסכמים. אף כי העריכו שקשה יהיה להם להגיע למוסקבה, הם הבטיחו שאם יהיה צורך - יגיעו. את האחים הביא בשבת לבית-הכנסת האח הצעיר. כולם היו "מחושמלים" ולא היה לנו קל איתם. נפגשנו בערב עם חשכה, אך קינן בלבנו החשש שלא הצלחנו להיפטר מהעוקבים. והם - הם היו נינוחים ובלתי זהירים לחלוטין.

את החשמלאי ראיתי בפעם הראשונה בבית-הכנסת של הבוכרים, והוא חשש לגשת אלי. החב"דניקים הזהירוהו לבל יאמין לי. אחר-כך פגשנוהו במקרה ברחוב, וקשרנו שיחה. הוא היה אדם פשוט, שמצבו הכלכלי קשה, אך בלבו נשאר יהודי נאמן ומסור. החשמלאי היה אדם דתי, שחלם על עלייה. הוא רצה בקשר איתנו וקיווה שבבוא היום תימצא לו הדרך לעלות לארץ. היהודי, שבדירתו העלובה ביקרנו, עורר בנו אימון. ספרי דת אחדים נמצאו באחת הפינות. לדבריו, היה קשור למספר יהודים טובים הרוצים בקשר עמנו, אך חששו מפנינו. השארנו לו חומר. לבסוף קבענו דרכי קשר.

את החייט פגשתי בקרון הרכבת, בדרך לקוקנד. האיש, שהיה כבן חמישים, ובתו, צעירה כבת עשרים וחמש, דיברו ביניהם יידיש עסיסית. בצעד אינסטינקטיבי פתחתי את העיתון ומיד "הותקפתי" על-ידי שניהם. משהסברתי מי אני, פנתה אלי הצעירה בעברית! יוצאי ליטה הם, והצעירה הספיקה עוד ללמוד בגימנסיה עברית. האב לא ידע עברית, אך יידיש היתה שפת בית אצלם עד אותו היום. הוא חייט ובתו רופאה צעירה. עד שעות הלילה המאוחרות נמשכה שיחתנו. הצעירה עבדה קודם בעיר מרוחקת, ובאותה העת היו שניהם בדרך ל"סדר" את העברתה לטשקנט, שם התגוררה המשפחה. הוא השתכר טוב מאד, היה לו בית והוא חי ברווחה.

האב ובתו התרגשו מאוד מהפגישה. הם המטירו שאלות וסיפרו על חייהם בטשקנט. החייט סיפר, שפעם בשנה נהג לבקר את חברו המתגורר במוסקבה. השארתי להם חומר וכן כיבדתי אותם בבקבוק קוניאק ישראלי. הצעתי להם להוריד את מדבקת הזיהוי "ראשון לציון" מהבקבוק, אך החייט סירב בתוקף. "מה יש? להיפך, אשמור את הבקבוק ואוציאו מהארון רק כאשר יבקרני יהודים הראויים לכבוד כזה!" אמר. קיבלתי מהם את כתובתם בטשקנט. וסיכמנו על דרכי קשר בעתיד.

בדרכי חזרה מקוקנד לטשקנט נכונה לי פגישה מרגשת בקרון הרכבת. עם כניסתי לתא מצאתי בו איש לבוש במדים של עובדי הרכבת שוכב פרקדן על הספסל בשל כאבים בגבו. הוא היה יליד אוקראינה, החי מזה שנים רבות בטשקנט. באותה העת הוא קיבל העברה לקוקנד, שם עמד לשמש בבתי-מלאכה לתיקון קטרים. הוא היה מהנדס לפי מקצועו, בן 38. הבין יידיש, אך התקשה בדיבור. אשתו יהודיה גם היא והיו לו שתי בנות קטנות. את מרבית הדרך בילינו יחד בשיחה.

לדבריו, חרב עליו עולמו בשנים האחרונות. האמונה הלוהטת של ימי נעוריו בצדקת המשטר אבדה לו. הוא טען, שהמשטר טוב בשביל "הגדולים" ובשביל הספסרים. לעובד פשוט ממוצא יהודי שאיננו גונב או איננו יכול לגנוב, החיים די קשים. למרות שהיה מהנדס הוא חי מן היד אל הפה. עבד שנים ברכבת בין גויים, והרגיש היטב מה פירוש הדבר להיות יהודי. "מה רב עלבוננו של יהודי דווקא כאן במזרח", אמר לי, "הנה לנגד עינינו קם עם פרימיטיבי בעל תרבות לאומית משלו, ואילו אותנו הופכים לצוענים חסרי לשון וחסרי תרבות."

הוא אהב מוסיקה, אהב מנגינות יהודיות שזכרן נשתמר בו עדיין מבית-אבא, אך שנים שלא שמע שיר יהודי! זמרת מקומית מפורסמת, לא יהודיה, אמנם כוללת בהופעותיה שני שירים ביידיש, אותם השירים מזה שנים והדבר כבר נמאס עליו. הוא הפגין בטחון שקט בשיחה ולא שכח לציין כי חרף החשש לא היה מוותר על ההזדמנות שנפלה לו ממש משמים: יהודי מישראל.

היה זה איש שקט כלפי חוץ, מופנם, ואת התרגשותו לא הבליט. כתובתו החדשה בקוקנד עדיין לא היתה ידועה לו. בתוך מספר שבועות הוא עמד להעביר לשם את משפחתו. קבענו שאכתוב לו לבית-המלאכה של הרכבת שבו היה אמור לעבוד. הוא ביקש שאשלח לו חומר קריאה ותקליטים, והסכים לאפשרות שהדברים ישלחו אליו על-ידי יהודי מוסקבאי שיסע בהזדמנות לטשקנט או לקוקנד.

קוקנד היא עיר לא גדולה בלב עמק פרגנה. זהו עמק צחיח שהודות למפעל השקייה "גרנדיוזי" הפך לעמק פורה ולמרכז חשוב לגידול כותנה. בזמנו דאג המשטר של סטאלין לנצל מאות אלפי אסירים בחפירת תעלות ברחבי ברית-המועצות, תעלות שחיברו נהרות הן לצרכי שיט הן למטרות השקייה. התעלה שהוליכה מים לעמק פרגנה ארוכה מאוד ורחבה ונחשבת לאחד מסמלי ההישגים של המשטר הסובייטי.

קוקנד היתה עיר פרובינציאלית, נידחת ומשעממת. חציה עיר מזרחית וחציה החדש הזכיר מראה של עיר מפגרת. מסביב היה אזור חקלאי עשיר. כחצי יום סיירתי בסביבותיה. התעניינתי במתקני השקייה, בעבודות שדה ובחיי העובדים. שכרתי גם מכונית לסיור בעיר, ומעט סיירתי ברגל. ביקרתי בבית-הכנסת. מצאתי את החכם ש., יהודי בוכרי דובר עברית שהניח עלי רושם טוב, ומסרתי לו פריסת שלום מהחכם פרץ מטשקנט, שהיה מורו בעבר. בעיר היו כ-1,200 יהודים בוכרים וכמה מאות יהודים אשכנזים. להפתעתי, לא היה כל סימן וזכר למעקב.

בערב ביקרתי בבית אחותו של חכמוב. בידי היה מכתב מאחיה. היתה זו אשה כבת ארבעים, יהודיה בוכרית טיפוסית, דוברת רוסית די טובה, היודעת מעט עברית. היא גרה עם אמה, אמו הזקנה והחולה של חכמוב, בבית פרטי בחלק המזרחי של העיר העתיקה של קוקנד. בשוק נכנסתי לחנות של יהודים וביקשתי לדעת היכן בית-הכנסת. את היהודים הבוכרים לא קשה לזהות. על-פי חיצוניותם הם שונים מאוד מהאוזבקים. כמובן שערכו אותי לשיחה, ואחר-כך הוביל אותי צעיר חסון, אחד מעובדי החנות, לבית-הכנסת.

בדרך ניסיתי את מזלי ושאלתי את מלווי האם, לדעתו, השלטונות יודעים על המצאותי בקוקנד. הצעיר, חבר תנועת הנוער הקומוניסטית, רצה להיות בטוח שהביקור שלי כשר למהדרין ואינו מנוגד לחוק. כאשר הסברתי לו את הנוהל נרגע, ונאות לפתח עמי שיחה.

הבחור, בן למשפחה בוכרית, קיבל השכלה בבית-ספר טכני והתנדב לעבוד בתחנת הטרקטורים שבכפר. הוא הצטיין מאוד בעבודה ובאותה העת היה לו סיכוי שישלח להשתלמות למוסקבה.

אולי יהיה למהנדס. הבחור, שהיה חבר תנועת נוער פעיל וקנאי, פתח "בהתקפה מדינית" מרוכזת. שמעתי מפיו דיבורים על מחרחרי מלחמה ואוהבי שלום, על הטכניקה המתקדמת ועל הריאקציה. שתקתי ולא התווכחתי עמו, כמובן. מדי פעם הוא שאל אותי על הארץ, ועל החקלאות בה, ובעיקר התאמץ לעורר אותי לוויכוח, אך לשווא. עם הזמן התחיל כאילו להתווכח עם עצמו. שני עולמות נאבקו בתוכו. יותר ויותר היקשה על הארץ וכמה פעמים אף הביע צער על כך שישראל איננה "דמוקרטיה עממית".

מבית-הכנסת הלך איתי למלון. כמעט ולא יכולתי להיפטר ממנו. הלה כמו נכנס לאיזה מבוי סתום. לפני שנפרדנו הבעתי שמחתי על המפגש עמו, יהודי צעיר, בריא וחסון, עובד אדמה, שמזכיר לי את בחורינו בארץ...

לפנות ערב הוא שוב הצליח לתפוס אותי לא הרחק מהמלון. היו לו עוד כמה שאלות, שביקש לשאול. איתו לא ניסיתי ליצור קשר קבוע. וכל-כך למה? עד לפגישתנו היה עולמו של צעיר זה- קומוניסט יהודי מאמין-שלם, ובעקבות פגישתנו החלו השאלות לכרסם בלבו. הערכתי שהוא בוודאי עוד ישאל את עצמו שאלות רבות ובעתיד, אם יהיה בשל לקשר קבוע, אולי ימצא אותנו.

מאוחר בערב ישבתי על ספסל בפתח המלון. על-ידי יושב יהודי כבן חמישים, אף הוא מאורחי המלון. קשרנו שיחה. היה זה פקיד אחראי במוסדות קואופרציה, שגר בעיר מחוז הרחוקה קצת יותר מטשקנט, וביקר בקוקנד בענייני עבודתו. מוצאו היה מפולין. את אשתו הראשונה ואת רוב משפחתו איבד בימי המלחמה. בעיר פרגנה הוא ניהל חיי משפחה שקטים. נישא בשנית לרוסיה, והיו להם ילדים. האיש דיבר עברית ודיקלם קטעים שלמים משירי ביאליק. הוא נותר המום מהפגישה וסיפר על חייו בשנים האחרונות. חברתו מעורבת עתה, יהודים ולא יהודים, אך היו לו כמה חברים יהודים שהם חבריו הקרובים. בעירו היו כמה מאות משפחות יהודיות, גם בוכרים וגם אשכנזים. הוא שאל אם יש בידי ספר עברי. נתתי לו את "דבר השבוע" וכמה עיתונים, האחרונים שנשארו לי. נפרדנו בשעת לילה מאוחרת מאוד. בבוקר למחרת עזבתי את קוקנד ברכבת בדרכי חזרה לטשקנט.